

LISA GRAHN

"DETTA HAV AV ORÄTTVISA"

Moderskap och kolonialism i Sara Lidmans
Jag och min son

TFL 2023:4

DOI: <https://doi.org/10.54797/tfl.v53i4.18538>

ISSN: 2001-094X

– Forskningsartikel –

Copyright © 2024 Author(s). This is an open access article distributed
under the terms of the Creative Commons CC-BY 4.0 License
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Modern är ofta en stark karaktär i Sara Lidmans verk: *Hjortronlandets* mor Anna, *Regnspirans* och *Bära mistels* Linda Ståhl, Anna-Stava och Rönnog från *Jernbanan* är alla gestalter som gjort stort avtryck i författarskapet. I ett av Lidmans mindre diskuterade verk lyser dock modern med sin frånvaro. *Jag och min son* (1961, 1963) skildrar en ensamstående svensk pappa som uppfostrar sin son i Sydafrika under apartheid. Tidigare tolkningar av romanen har fokuserat på den – förvisso viktiga – biografiska bakgrunden till dess tillkomst. I Birgitta Holms Lidmanbiografi framläggs de biografiska likheterna mellan romanen och Lidmans vistelse i Johannesburg 1960, inklusive skuldfrågan både i det åtal som hon drogs in i och i den politiska situationen som rådde i landet.¹ Även Fredrick Hale ger en insyn i Lidmans juridiska ärende, hur det rapporterades i sydafrikanska medier, samt dess litterära skildring.² Raoul Granqvist går så långt som att hävda att romanen ”gör traditionellt anspråk på status som roman, men förblir en självbiografi, en bok om självskrivandets politik”.³ Förutom att en sådan läsning fråntar Lidman hennes skönlitterära hantverk och bortser från fiktionens finmaskiga komplexitet, går den också miste om författarskapets utveckling i frågor om kolonialism, kapitalism och familj. Det är dessa teman som står i fokus för den här artikeln.

När Lidman reste till Sydafrika 1960, var hon en av Sveriges mest kända och hyllade författare. Hennes fyra publicerade romaner hade nått stora framgångar hos såväl kritiker som läsare. Hon besökte flera platser i Sydafrika innan hon slog sig ner i Johannesburg, där hon så småningom inledde en relation med ANC-medlemmen Peter Nthite. När relationen upptäcktes anklagades de för brott mot raslagarna och arresterades.⁴ Lidman fick hjälp av vänner och svenska diplomater; hennes förläggare kontaktade Dag Hammarskjöld,

och både hon och Nthite släpptes från fängelset. Lidman blev dock utvisad från Sydafrika och reste till Tanzania, där hon började skriva romanen som blev *Jag och min son*.⁵ Erfarenheterna av apartheid genomsyrar verket, och skulle komma att prägla författarskapet över lång tid.

Lidmans resa följde på ett decennium av ökad uppmärksamhet och debatt kring den afrikanska kontinenten i Sverige. I södra Afrika var det framför allt Sydafrika som debatterades, mycket tack vare den rapportering som Ivar Harrie och Herbert Tingsten, chefredaktörer på *Expressen* respektive *Dagens Nyheter*, bedrev om apartheid och där särskilt Tingsten kom att vara en stark röst för demokrati och mänskliga rättigheter.⁶ Från och med 1959 fick den så kallade ”Afrikafrågan” stort genomslag i svensk debatt och kulturliv och flera svenska författare och intellektuella, utöver Lidman särskilt Per Wästberg och Anders Ehnmark, rapporterade om situationen i landet i artiklar och romaner.⁷ En annan viktig profil var förläggaren Bo Cavefors, som på sitt förlag gav ut flera afrikanska titlar i svensk översättning.⁸ De tidiga rösterna mot apartheid mötte dock motstånd, bland annat från dem som hade affärsintressen i Sydafrika.⁹ Detta kan förklara Lidmans ambition att fokusera på ”pengar”, med andra ord kapitalismen, snarare än den så kallade ”rasfrågan”, som det var lättare att ta avstånd från i Sverige.

Jag och min son är tydligt inspirerad av ett politiskt uppvaknande från Lidmans sida. Medan hennes tidiga romaner karaktäriseras av en subtil kritik mot den svenska välfärdsstaten, är det i Sydafrika hon drabbas av stora insikter om kolonialism och rasism.¹⁰ Texten präglas av ilskan över att ha blivit angiven och åtalad, och skam över den privilegierade position som hon trots allt befann sig i. Romanen publicerades i två olika versioner som skiljer sig åt på några plan. Den första versionen skrevs 1961 när Lidman just förvisats från Sydafrika. Den andra versionen publicerades 1963, och i förordet ger författaren två anledningar till denna nya version. För det första redigerades boken på litterära grunder. Efter det att den första versionen skrivits och publicerats mycket snabbt fortsatte berättelsen att leva vidare och utvecklas. Nya perspektiv och detaljer behövde läggas till. För det andra ville hon göra verkets huvudsakliga tema tydligare: pengar. Hon skriver att den svenska debatten fokuserar på att mot-

verka ”rasproblem”, och inte på hur billig sydafrikansk arbetskraft är ett villkor för den svenska handeln: ”Om man räknar ut ett system att effektivt stjäla från en befolkningsgrupp – européerna stjäla afrikansernas arbetskraft – så låter det naturligtvis finare att kalla detta *rasproblem* än *stöld*.”¹¹

För denna analys utgår jag från versionen från 1963, som framstår som den slutgiltiga. Vad jag vill belysa är den frånvarande modersgestaltens betydelse både för den centrala fader-son-relationen och för verkets övergripande samhällskritik. Jag menar att familjekonstellationen i romanen fungerar som en allegori för de maktförhållanden som präglar den globala kapitalismen. Upplevelserna i Sydafrika innebar en vändpunkt för Lidman, vars författarskap skulle bli mer öppet politiskt och med en internationell riktning under de kommande femton åren. Under denna period växte Lidmans intresse och engagemang för antiimperialismen, hennes författarskap blev mer utåtblickande, och hon träffade även den sydafrikanska författaren och sedermera nobelpristagaren Nadine Gordimer som skulle bli en vän för lång tid framöver. Hon skulle komma att tillbringa stora delar av 1960- och 1970-talen med att engagera sig mot kriget i Vietnam, och i debatten om kärnkraft.¹² Hon skrev även ett sju romaner långt epos, *Jernbanan* (1975–1999), där både sambandet mellan kolonialism och kapitalism utreds, och motivet med en far som ger upp allt för sin son återkommer. Flera aspekter av *Jag och min son* blir alltså viktiga för Lidmans kommande författarskap, och genom att undersöka Sydafrikaromanen blir dessa tidiga tendenser belysta.

Romanen

Jag och min son skrevs ”i tempot av ett vredesutbrott”, och handlar om en namnlös berättare som har kommit från norra Sverige till Sydafrika för att försöka göra sig en förmögenhet så att han kan köpa tillbaka familjens gård.¹³ Med honom är hans älskade son Igor, som är fyra år och moderlös. Medan fadern arbetar tas Igor hand om av Gladness, en svart sydafrikansk kvinna. Fadern uppskattar inte den nära relation som utvecklas mellan sonen och barnflickan, och avskedar Gladness. Försöken att bli rik och framgångsrik i Sydafrika går i stå, men familjen kan inte återvända till Sverige

förrän de har tillräckligt med pengar. Viktig för romanen är även Kathleen, en skotsk kvinna som kommit till Johannesburg för att hitta sin mamma, och som berättaren försöker förföra. Ingenting går dock vägen för fadern, som måste stjäla och bedra för att hålla sig och sonen flytande. Till slut måste far och son fly Johannesburg, och medan de kör iväg, ropar Igor efter Gladness på zulu.

Handlingen är huvudsakligen densamma i de båda versionerna, men i den senare är berättelsen utbroderad och har ett något bredare perspektiv. I den första versionen är berättelsen nästan helt centrerad kring fadersgestalten, vars förstapersonsberättare styr läsaren. Inte många andra röster hörs, och alla interaktioner med andra fokaliseras genom fadern. I den andra versionen har fler röster lagts till, liksom passager där fadern inte är fokalisator. Berättarperspektivet påminner mer om andra verk av Lidman, där berättelsen vandrar mellan karaktärerna. Fadern är dock fortfarande huvudperson, och det är huvudsakligen han som berättar historien från första person.

Det finns motiv i *Jag och min son* som ska återkomma i *Jernbanan*, där Didrik Mårtensson försätter sig själv och alla omkring honom i konkurs efter att ha hjälpt affärsmän och banker att köpa upp all mark runt byn. I dessa romaner gör perspektivrikedomen att Didriks förnekelse blir mer trovärdig, eftersom berättaren och de övriga romanfigurerna kan påtala hans självbedrägeri. Berättarperspektivet i *Jag och min son* skapar en märklig dualism inom berättaren. Trots att han ofta påtalar det koloniala systemet, och ursäktar sig på ett sätt som antyder att han ser sin delaktighet i detsamma, gör han rasistiska kommentarer genom hela romanen, och ömkar sig själv genom att placera sig i de svartas position. Han ”arbetar hela veckan som en slav”, och frågar sig: ”Vad är det som säger att de svarta är i större behov än jag? Att de är svarta? Det har lamenterats nog om den hudfärgen nu.”¹⁴ Vid sidan av rasistiska kommentarer ger berättaren även uttryck för sexism och en överdriven uppfattning om sin egen maskulina dragningskraft. Detta gäller både i hans inre monolog (”Ibland tycker man det är synd på brudarna – de blir så tjocka av all den där majsen de sätter i sig.”), när han inbillar sig att Kathleen uppfattat att han ”kan handskas med kvinnor”, och i dialog med andra män som han vill hävda sig inför: ”den kvinna finns inte som uppväger sex centiliter, om det gäller”.¹⁵ Hans manschauvinism är

bärande i relationen till sonen, där kött och bilar är vägen till att bli karl: ”vill han bli karl måste han äta riktigt krubb”, ”Nu ska bara vi karlar ut och köra bil, lära oss växla, gasa och bromsa.”¹⁶

Textens inneboende kritik mot sådana kommentarer synliggörs i diskrepansen mellan hans ord och dess konsekvenser. Ingen av kvinnorna han närmar sig vill ha med honom att göra. Berättaren är en förlorare, och att hans rasism och sexism inte delas av den implicita författaren framkommer i dialoger med andra karaktärer, och i hans grymhet mot Gladness. Eventuellt spelar det heller inte någon roll om han inser sin rasism och sin position som förtryckare, eftersom kapitalet upphäver samvetet. Som Lidman skriver i förordet handlar faderns medverkan i apartheid främst om pengar, snarare än ras. Icke desto mindre verkar ras spela roll när han försvarar sina handlingar. Eftersom bokens huvudtema är vitas hyckleri behöver dock inte en enskild ståndpunkt argumenteras, det är snarare så att de flesta vita karaktärer – inklusive Kathleen – avslöjas med motsägelserfulla eller skenheliga ståndpunkter.

Frånvarande mödrar

Berättarens föraktfulla kommentarer om kvinnor når sin höjdpunkt i beskrivningen av mödrar. Kvinnor som är feta och fula är omöjliga att känna empati med. Detta gäller både kvinnor med barn som han ser ute (”Modern är en fethårig slapp kvinna. Hon har föga känning med sin egen kropp, den är lös och osammanhängande, och helt främmande tycks hon vara för sina barn och de känslor som får dem att sparkas och klösas”), och den biologiska modern till hans eget barn (”Men Ruth var så oformlig och ful”).¹⁷ Också Gladness, som berättaren uttrycker viss sympati för, beskrivs huvudsakligen som rund och mjuk. Denna mjukhet ger inte upphov till samma äckel som hos de andra kvinnorna, men ses som en del av hennes feminina svaghet.

Berättarens historia är kantad av frånvarande mödrar. Hans egen mor dog när han var tre. Igors biologiska mamma, Ruth, är också död, men vi får aldrig veta vad som hänt henne, vilket illustrerar berättarens likgiltighet inför henne (”Ruth var bara ett nödvändigt ont, så meningslös redan i livet att hennes minne är stendött. Det kan inte användas till något”).¹⁸ Hans stora kärlek Irma, som för berättaren

tagit platsen som Igors riktiga mor, dödades i Finland under andra världskriget. Gladness, Igors barnflicka, är också en frånvarande mamma, då hon lämnat sina barn i ett reservat för att arbeta i staden. Kathleen, en skotsk kvinna som berättaren försöker uppvakta, har kommit till Sydafrika för att hitta sin mor, Kitty, som lämnade henne när hon var barn. När Kathleen finner sin mamma är hon förlorad till alkoholen och resterna av ett hårt liv. Det finns tillräckligt många frånvarande mödrar i romanen för att det ska verka som ett medvetet val från författarens sida.

Den frånvarande modern är en vanlig trop i västerländsk litteratur, och har fått flera förklaringar.¹⁹ I *Jag och min son* fungerar tropen på två plan. För det första är hon en katalysator för berättarens relation till sonen och hans beteende för att skydda honom. Vid flera tillfällen beskriver han sig själv som sonens båda föräldrar ("Jag är Igors föräldrar").²⁰ Vid sonens födelse är det tydligt för honom att modern, Ruth, inte längre behövs:

Från första stund jag höll honom i mina armar var det Igor och jag, det visste hon. Därför klamrade hon sig fast vid honom på detta sjukliga sätt. Kom jag inte på henne med att ta honom till bröstet långt efter det hon sinat! Ruth må vila i frid, hennes uppgifter i världen var avklarade.²¹

Berättaren har aldrig älskat Ruth, och i sin egen historieskrivning har han bytt ut henne mot Irma, som han hävdar är Igors mor.²² Men egentligen ser han sig själv som sonens skapare: "Det är jag som skapat Igor – av mig själv och en kruka stoft. Vad behöver jag mer kvinnor och fiender, jag som mött det oerhörda."²³ Han anser att han själv, och andra män, lider mer än kvinnor av moderskapets smärtor, vilket påminner om hans inställning till Sydafrikas svarta befolkning. När han ser en gravid kvinna reagerar han:

Jag går ut därför att jag inte tål att se henne, jag undrar om någon man kunnat tåla att se en gravid på allvar. Jag vet en som försökte. Han mådde illa i tredje månaden och fick havandeskapsklåda i den sjunde. Om natten vaknade han av att fostret sparkade medan modern sov. Förlossningen knäckte honom definitivt. Vad hon glömde inom en månad gick han och mindes resten av sina dagar.²⁴

Konkurrensen mellan fäder och mödrar i *Jag och min son* påminner om mer sentida exempel på ett nytt slags faderskap, som kombinerar den hegemoniske, heteronormativa mannen med en närvarande och omsorgsfull far.²⁵ Denne man är således en komplett förälder som inte behöver en modersgestalt i familjen, och representerar vad filmvetaren Hannah Hamad kallar *postfeminist fatherhood*.²⁶ I amerikansk film ser Hamad från och med det sena 1970-talet en ökande förekomst av postfeministiska fäder, särskilt änkemän, vilket indikerar ett nytt maskulint ideal där mödrar blivit överflödiga.²⁷ I vad som först kan framstå som en feministisk seger för ökad jämställdhet i hemmet skjuts mödrarna åt sidan medan männen finner sig själva: ”mothers serve as ciphers to facilitate the paternal self-actualization of fathers”.²⁸

Lidmans berättare kan inte kallas postfeministisk, men forskningen om denna typ av faderskap sätter fingret på konflikten i *Jag och min son*. Berättarens upplysta, svenska föräldraskap är ett exempel på ett faderskap som på ytan är progressivt, samtidigt som det marginaliserar och utnyttjar kvinnor. Berättarens faderskap är beroende av barnflickor och anställda på förskolan, och dessa annan-mammor, tillsammans med Igors biologiska mamma, används av berättaren för att bygga en identitet som fulländad förälder och man. Att Lidman förekommer den postfeministiske fadern i en roman från tidigt 1960-tal kan ha flera förklaringar. Min analys är att hennes syn på modern som någon som redan är utsatt för plundring gör henne särskilt kritisk mot ett faderskap som träder in i mors ställe. Eftersom romanen belyser exploateringen av Afrika och av svarta kvinnors arbete, blir berättarens – representanten för vit maskulinitet – marginalisering av modersgestalten än mer problematisk.

För det andra speglar de frånvarande mödrarna en historisk kontext för svarta familjer, där kolonialism ofta splittrat familjer och använt kvinnor som producenter av fler slavar, och en social kontext i ett Sydafrika där svarta kvinnor främst arbetade i vita hem, bland annat som barnflickor för vita barn. Dessa kvinnor befinner sig i en komplex makthierarki, som påverkas av kön, klass och ras. Intersektionen har beskrivits av många, men sammanfattas väl av Nicole Rousseau:

First, that Black women's reproduction exist in a unique laboring class tapped for biological, reproductive, *and* physical labor by the capitalist owning class. Second; that racist, misogynist, and anti-labor ideologies fundamentally link Black women's ebb and flow of the capitalist economy. Third; that racist and misogynistic ideologies are employed as tools to justify economic assaults on Black womanhood by the capitalist owning class.²⁹

Denna situation är central för de familjer som skildras i *Jag och min son*. Därför blir särskiljandet mellan den biologiska mamman och den omhändertagande aktiviteten central för handlingen, vilket i sin tur aktualiserar moderskapsforskningens uppdelning mellan moderskap och modrande. Där moderskapet är en patriarkal institution, är modrandet en kvinnocentrerad aktivitet med frigörande potential.³⁰ De som utför icke-biologiskt modrande arbete kallas inom svart feminism för *other-mothers*, vilket jag tidigare översatt till annan-mammor.³¹ Begreppet belyser hur mödrar separeras från sina barn, men även att modrande arbete är flytande, kollektivt och icke-biologiskt, vilket också kan ses som subversivt.³² I romanen representeras denna situation av Gladness, som beskrivs som rund, mjuk, mörk och omhändertagande. Hon har ammat Igor, vilket först chockade fadern innan han accepterade det eftersom det inte kunde vara "skadligare än mjölken från en svart ko", en formulering som försvunnit i versionen från 1963.³³ Gladness namn speglar den värme och godhet som verkar finnas i överflöd hos henne, och som inte kan tas ifrån henne. Detta upptäcker berättaren när han initierar en sexuell relation med henne:

Jag måste ha henne, äta av den glädjen [...] Men om tjuvnad ska få någon mening måste man stjäla från en fattig, ta där det märks. Detta obevakade fruktträd, hur jag krympte av dess rikedom. Inte en darnning nådde stammen, knappt att bladverket rös, när jag överlastad tumlade bort.³⁴

Sexuell tillgänglighet jämförs med ett land som kan plundras. Detta gäller för både vita och svarta kvinnor. Kathleens mor Kitty, som arbetat som prostituerad, tycks inbjuda till övergrepp: "Kitty tillhör dessa kvinnor som väcker det sämsta hos mannen. Öppna gränser,

intet att erövra, allt att skövla.”³⁵ Också Gladness beskrivs som plundrad, och resonemanget om hennes situation glider snart över till det svarta folkets:

Jag avundas henne det enkla i hennes situation. Hon är förorättad, plundrad. Det är uppenbart. En gris kan se det. Men jag då. Jag är också förorättad, och jag är inte omgiven av likar att gömma mig hos. Ingen ser min nöd. Jag blir trött av att se Gladness. Det finns tusentals som hon. Är det mitt fel att infödingarna inte får ha fackföreningar och att deras löner är så låga? En mer eller mindre i detta hav av orättvisa spelar väl ingen roll.³⁶

Eftersom Gladness är den som utför det mesta av det modrande arbetet, påverkar hon Igor på flera sätt. Hon leker och sjunger med honom på engelska och zulu. Genom sin bröstmjölk och sitt språk, hotar hon fadern som den mest inflytelserika personen i Igors liv. Det är när han inser att han måste dela sonens kärlek med Gladness som deras relation blir en maktkamp.

Den upplevda kampen om barnens kärlek finns hos flera vita karaktärer. Inställningen till svarta, och särskilt svarta kvinnor, är ambivalent och romanen skildrar flera samtal mellan vita sydafrikaner där deras motsägelsefulla relationer till svarta anställda diskuteras. I en lång kursiverad passage återges på typiskt Lidmanskt sätt ett samtal mellan två kvinnor som diskuterar sina tjänare och situationen i landet som ”kommunister” i Europa inte kan förstå. Här görs sambandet mellan kolonialismen och kapitalismen tydlig:

En sak som utlänningar aldrig fattar angående vårt infödingsproblem. Det är ju inte för att dom är av lägre ras vi inte kan stå ut med dem utan för att de är av lägre samhällsklass. [...] Så jag sa till honom att vilken arbetare som helst i Europa är rena medelklassen i jämförelse med våra infödingar som är smutsiga trashbankar utan det ringaste begrepp om högre värden. Rasfördomar har jag inga men jag håller mig till den samhällsklass där jag hör hemma.³⁷

Att de vita endast kommer i kontakt med svarta människor i egenskap av arbetsgivare gör att gränsen mellan det privata och det offentliga

suddas ut. Detta gäller särskilt för vita kvinnor, som är ansvariga för de svarta kvinnor som arbetar i deras hem. De vita kvinnorna har nära relationer till sina gamla barnflickor, men känner sig hotade när deras egna barn kommer närmre de svarta annan-mammorna än sina egna föräldrar. En dotter ”*fortsatte år efter år att gå till nannie direkt efter skolan. De talade xhosa tillsammans och jag kan ju bara några få ord av det språket, så pass som behövs för att utdela order. Att höra ens egen dotter tala ett språk för vildar, skratta och vara förtrolig!*”³⁸ Situationen ordnar sig dock när dottern kommer i puberteten, blir förälskad och får lära sig att ”*de svarta som folk [inte kan] uppnå vår civilisation när de aldrig blir vuxna. Själligt sett blir de aldrig äldre än elva år.*”³⁹ Denna typ av omyndigförklarande kan ses som typisk för kolonisatörernas rättfärdigande av makthierarkin.

Den koloniala familjen

De biologiska mammornas och annan-mammornas relation påverkas av det sociologen Patricia Hill Collins formulerat som synen på kärnfamiljen som en produktionsenhet på den kapitalistiska marknaden.⁴⁰ Barnen som produceras inom dessa familjer blir värdefull egendom som ägs av föräldrarna, snarare än arbetarna, annan-mammorna. Men den modrande aktiviteten hotar denna ordning, vilket gör att de vita mödrarnas position både är beroende och hotas av annan-mammorna. Att de svarta är barnlika eller svekfulla används som rasistiska förklaringsmodeller till denna sköra och ambivalenta samexistens. Som en vit sydafrikan förklarar i romanen: ”Mitt livs första och enda verkliga sorg inträffade när jag var fem år och min nannie avskedades. Jag trodde att jag skulle bli galen ända tills mamma sa att nannie gått av fri vilja därför att hon inte tyckte om mig längre. Alla svarta är så där svekfulla – inte älskar de vita barn...”⁴¹

Föräldra-barn-relationer är därför direkt sammankopplade till relationen mellan svarta och vita, mellan kolonistör och koloniserad. Den enda positionen som är acceptabel för en svart kvinna är den som annan-mamma, men hon bedöms inte vara kapabel till att modra sina egna barn. Berättaren kritiserar en svart kvinna med sitt lilla barn:

De utstrålar inte lättsinne men ett allvar så mycket förnämre än de borde ha råd till när de varje ögonblick kan bli tagna av polisen. Detta tar de sig lov till medan jag som är skyddad av hundratals lagar och förordningar måste oroas varje minut. Skillnaden är den att hon inte älskar sin son som jag min. Hon är ett tanklöst naturbarn som tycker om att hålla ett annat tanklöst naturbarn vid handen en stund.⁴²

Berättaren kan alltså se sin privilegierade position – han skyddas av apartheids lagar – men vrider situationen till att hans kärlek är större än deras. Detta illustrerar kolonistatörens rationaliserande hållning, och den avhumanisering som oundvikligen följer i kolonisationens fotspår. Övergången mellan de privata relationerna och de koloniserades politiska kamp sker explicit i det tidigare citerade samtalet: ”*Jag kan inte annat än gråta när jag tänker på hur de svarta små barnen dör av svält i Kongo. Infödningar utan en aning om vad föräldrakärlek vill säga – och såna ska tala om frihet!*”⁴³

Familjen är en välanvänd trop inom den nationalistiska och koloniala diskursen. I en sydafrikansk kontext har modern en viktig symbolisk betydelse i de nationella rörelserna, för både svarta och vita, men även en faktisk betydelse som den som föder de nya medborgarna.⁴⁴ Därför var *immorality act* – lagen som förbjöd relationer mellan svarta och vita – så viktig i apartheids Sydafrika, och även i Lidmans roman. Anne McClintock har påpekat paradoxen i att samtidigt som familjemetaforen började användas för att förklara och rättfärdiga en nationell gemensam historia, tömdes familjen som institution på historisk kontext.⁴⁵ Genom att familjen sågs som en organisk och naturlig enhet, kunde den också användas för att legitimera andra hierarkiska sociala grupper, som den nationella familjen, eller den koloniala familjen: ”a ’family of black children ruled over by a white father’”, som vi ser gestaltas i *Jag och min son*.⁴⁶

När romanen skrevs präglades Sverige av folkhemmets välfärds politik. Hemmet, och dess kärnfamilj, var modellen som samhället byggde på. För att detta nya samhälle skulle kunna byggas krävdes nya, förbättrade medborgare. Barnuppfostran, och reproduktion under ”rätt” omständigheter, var därför centrala aspekter av det tidiga folkhemmets familjepolitik.⁴⁷ Denna barnsyn reproduceras i faderns syn på fyraåriga Igor. Barnet beskrivs som änglalikt, med

gyllene lockar och blå ögon. Hans uppfostran är faderns stora uppgift i livet, och anledningen till att de befinner sig i Sydafrika. Planen är att återvända till Sverige i triumf. Holm finner en förklaring till berättarens besatthet av sonen i en bortträngd vämjelse, som ska finnas i ”den tidiga symbiosens ambivalens”.⁴⁸ Eftersom fadern trängt undan modern finns bara plats för idealisering i deras relation. Det verkliga barnet försummas till förmån för tanken om honom:

Jag skulle tala mera med honom men är så upptagen av mina planer att jag inte hinner. Och när jag ägnar mig åt honom direkt, bemäktigas jag av en kärlek bortom alla resonemang, så att jag bara kan uttrycka mig i besvärjelser. *Du är min son du är min Igor du min egen pojke jag och min son ingen får komma emellan oss ingen har en son så som jag någonsin jag kunde göra allt för min son befall om någon skulle kröka ett hår på ditt huvud skulle jag dräpa den mannen ...*⁴⁹

Kärleken till sonen gör fadern grym, och han manipulerar pojken emotionellt för att tvinga fram känslöyttringar från honom. Barnet fungerar därmed som en symbol och ett instrument för faderns framtida framgångar snarare än som en individ med egna tankar och agens. Igor är ett oskrivet blad, och någon som med rätt uppfostran och miljö kan bli den perfekta medborgaren. Barnets oändliga potential gör att insatserna höjs. Men det innebär också att Igor, det vita barnet, står i ständig konkurrens gentemot svarta barn.

I stunder då fadern trots allt verkligen ser sonen ser han också de andra barnens utsatthet. Trogen sin självömkan vänder han dock detta till att handla om sin egen upplevelse: ”Igor gör mig så utsatt. Han tvingar mig att se andra, helt ovidkommande barn, att se det värnlösa i världen. Om Igor finge råda skulle Gladness och Naoma bo hos oss, äta vid vårt bord, äta upp vår framtid.”⁵⁰ Detta får inte ske. Därför skiljer berättaren medvetet ut Igor från andra barn, och särskilt från svarta barn. Gladness dotter Naoma beskrivs som ”söt som alla native barn, man kan inte skilja dem åt, de ser precis likadana ut.”⁵¹ De svarta barnen utgör ett hot för att Igor ska få den privilegierade ställning som berättaren anser att han förtjänar:

Ungar. De krälar, de kryper, de vältrar, de väller, de skulle översvämma det inre av Joburg på en dag om de kom åt. De skulle ta brödet ur munnen på Igor eller dela med sig av sin hemska mat och ge honom av sina vidriga sjukdomar så att han skulle bli uppäten. Ja på något sätt uppslukad och förtärd. Därför måste de vara här och min son och jag inne i city.⁵²

Bilden av de krälände barnen återkommer i romanen. Berättarens blick på några svarta mödrar i parken illustrerar hans problem med det mjuka, kärleksfulla modrande som Gladness representerar. Det är farligt att lära barn att det finns tillräckligt med resurser för alla:

De små klättrar omkring kvinnorna, lägger sig mellan deras ben, under deras bröst, diar lite ibland, lägger sig tvärt över moderns hals, vilar i den rännan en stund, tultar omkring och letar i deras hår, går utefter ryggen, – ingen skreva är förbjuden för ett svart lamm på detta himlaberg – fortsätter nedefter benen för att sätta sig och leka med tårna. Mamma är en klätterplats, ett degtråg att knåda i, en fridens boning, en outtömlig källa av mjölk. [...] När Afrikas barn blir vuxet tror det fortfarande genom en logisk kullerbytta, att världen är en god mor som tycker om att man lever på henne. [...] Utnyttjad av alla – som en inföding – det är vad Igor skulle ha blivit om Gladness fått fortsätta. Frågan gäller: en lycklig barndom eller förmåga att slå sig fram i ett civiliserat samhälle.⁵³

Detta gränslösa modrande påminner om det kvinnocentrerade omsorgsarbete som Collins tillskriver svarta mödrar och annanmammor.⁵⁴ Det står i kontrast mot den traditionella kärnfamilj som berättaren åtrår, där han är patriarken och innehar makten. Samtidigt inser han att en kvinna är nödvändig, för det första för att föda ett barn, och för det andra för att bilda en familj som anses respektabel i en västerländsk familj på 1960-talet. Mödrar är ett hot mot familjens ledare, samtidigt som de är nödvändiga för själva familjens skapelse. Det är här berättarens intresse för Kathleen kommer in i bilden. Med hennes vithet och nordiska ursprung – Skottland är nära nog – kan hon inta moderns plats i familjen utan att hota fadern: ”Kathleen hemma på gården. Hon skulle stå för hemmet, hon skulle se till att Igor läste de rätta böckerna, hon skulle inte tränga sig emellan, bara finnas där som en stöttepelare.”⁵⁵

Det är dock inte enbart dynamiken mellan den svarta befolkningen och de vita koloniserarna som blir belyst i romanen. Jag menar att det specifikt är Sverige, och i någon mån Norden, som står i centrum för Lidmans kritik. Igors renhet är viktig att bevara eftersom han ska kunna återvända hem till Sverige och ta sin plats där:

Vår otrivsamma våning kallar han hem – Gladness och alla Joburgs tillfälligheter tar han på allvar. Säger Joburg ja till honom så att han som vuxen kommer att längta dit, kommer att uppsöka gatan vi bodde på, spana efter den indiska affären där vi köpte grönsaker och speceributiken som ägdes av en grek. Allt detta som är främmande för mig kanske redan ligger som grund för de jämförelser han ska göra i framtiden. Om detta blir ursprung i honom så blir han en annan, så kommer han inte att förstå mig. Han måste älska den nordiska sommaren så som jag älskar den. [...] Min tillvaro där är ett enda negativ – på vår gård i Jämtland ska det framkallas och blir rättvänt, dessa mörka bilder ska bli ljusa.⁵⁶

Berättaren ser sig själv som bättre och mer insiktsfull, inte bara än de svarta, utan även än de vita sydafrikanerna, vars rasistiska inställning till de svarta citeras med öppet satirisk ton. Den svenske mannen upprepar vid flertalet tillfällen sin hållning gentemot Sydafrika: ”Regeringen är rutten, va? Det här är ett dåligt land. Man är glad att inte ha något med det att skaffa.”⁵⁷ Han framhåller särskilt sin neutralitet: ”jag håller inte med någondera parten, jag är neutral, det här landets problem vill jag inte ha något att göra med.”⁵⁸

Med tanke på denna referens till Sveriges neutralitetspolitik, är det intressant att samernas situation i Sverige tas upp vid två tillfällen. Den första gången skildrar berättaren ett barndomsminne, där rasistiska fördomar om samer och deras relation till renarna förekommer: ”För honom [samen] var de bra avelsdjur, en förlust för hjorden som helhet, lappen var en girigbuk, hans djur var hans egendom i ytligaste bemärkelse”.⁵⁹ Vid det andra tillfället beskriver han dem för en bekant i Johannesburg: ”Dom är lömska och opålitliga. Jag skulle aldrig ta en lapp i hand. Dom luktar.”⁶⁰ När tonläget mellan Sverige och Sydafrika höjdes under 1950-talet användes behandlingen av samer ofta av apartheids försvarare som ett tecken på Sveriges skenhelighet i frågan.⁶¹ Att Lidman påminner om samernas situation ska dock inte

tolkas som ett ställningstagande för apartheid utan som ett sätt att ytterligare försvaga berättarens (och i förlängningen Sveriges) position gentemot de vita sydafrikanerna. ”Rasproblemen” som de kallas i romanen, är ett villospår: ”Dess mer vi talar om ras dess mindre behöver man syssla med ekonomi, dess mera ifred får de utländska aktieägarna vara”.⁶² Detta uttalande kommer i en längre passage där Kathleen samtalar med sin halvbror, en rik vit företagare som vuxit upp i Sydafrika. I denna dialog visas att ingen vit person är oskyldig till koloniseringen, och brodern protesterar mot anklagelserna om Sydafrikas exploatering av den svarta befolkningen: ”Att vi i Syd-Afrika kammar in hela vinsten av den billiga svarta arbetskraften – medan denna vinst sedan länge till största delen går till Amerika och Europa. Vi är en samling eländiga skattmasar som får uppbära ’lottsherrns’ förakt på samma gång som de utsugas hat.”⁶³

Moderskapet i världen

I *Jag och min son* använder sig Lidman av familjen som en allegori för kolonialismen. Den patriarkale fadern är besatt av sonens potential, som ligger i hans vithet och oskuld. Därför får ingen modersgestalt komma och förstöra sonen, och moderskapet överförs retroaktivt till den döda och idealiserade Irma. Problemet är dock att modern och moderskroppen behövs för att fostra sonen. Denna ambivalens speglas i relationen mellan kolonisatörerna och de koloniserade. I romanen är Afrika världens mor, kontinenten som föder sina kolonisatörer, men för att berättiga den exploatering som pågår behöver kolonisatörerna göra dem till barn som måste styras. Västvärlden, och Sverige i synnerhet, är fadern som vill ha den symboliska makten och kärleken från familjen, utan att smutsa ner händerna.

Idén om Afrika och svarta kvinnor som ändlösa, kärleksfulla resurser för världen är knappast oproblematiserad. Gladness annan-mamma-skap kommer nära mammy, en stereotyp som Collins beskriver som ”the dominant group’s perceptions of the ideal Black female relationship to elite White male power”.⁶⁴ I grund och botten är det dock en kritik mot exploateringen av modrande, kvinnors arbete, och hela den afrikanska kontinenten, som utgör hjärtat i romanen. När far och son lämnar Johannesburg och Igor ropar efter Gladness på zulu har

berättarens utnyttjande av Gladness straffat sig, och han har förlorat kampen om barnet.

Norden som geografisk plats, och Sverige som nation, är avgörande faktorer i berättarens föräldraskap. Fadern ser åtagandet att uppfostra sonen till svensk som sin främsta uppgift. Sverige och Sydafrika ställs ofta mot varandra, och Sveriges delaktighet i den globala handeln, och därmed också i kolonialismen, blir belyst. Uppgiften att uppfostra sonen innebär alltså att göra även honom till den del av detta system, och det som svensk snarare än som sydafrikan. Därför är modrande en central aspekt av romanen. Det är processen inom vilken ett system kan upprätthållas eller förkastas.

Genom att undersöka hur sammanvävningen av kolonialism, kapitalism och familjestrukturer sker i *Jag och min son* blir det tydligt att fundamentet till de bärande stommarna i *Jernbanan* sattes långt tidigare, under vistelsen i Sydafrika.⁶⁵ Eposets Storson anas i versionen från 1961: ”Jag var sonen med stort S” säger Kathleens halvbror som ärvt ett stort företag i landet.⁶⁶ Kitty och Gladness beskrivs som skövlade kvinnor, som objekt som kan konsumeras och plundras, en kvinnosyn som tematiseras och utvecklas i *Jernbanan*.⁶⁷ Rädslan att bli uppäten och förtärd om man inte *tar sig maten* återfinns också både i romanen och i sviten.⁶⁸ Men verken delar även en motbild. I *Jag och min son* skriver berättarens syster i ett brev hemifrån:

[...] jorden är vår mor som ger oss allt och förtjänar vår vördnad, dels är hon vårt hjälplösa barn som behöver vår ans och omsorg. Eget barn eller fosterbarn gör ingen skillnad. Men jorden som hjärtesak måste man som sagt tåla med nutilldags när penningen blivit allas vårt rättensnöre.⁶⁹

Denna korta passage öppnar ett spår som skulle komma att utvecklas i Lidmans författarskap, i eposet men även i artikeln ”Före ordet” där hon beskriver ”den största gåtan av alla – Moderskapet i världen”.⁷⁰ Just *världens* betydelse för Lidmans moderskapsskildringar kan alltså inte underskattas. Världen är i Sydafrika, Vietnam och i Västerbotten, och genom att se den som familjär istället för främmande kan vi rädda den. Familjeallegorin i *Jag och min son* rymmer därför både den globala kapitalismens destruktivitet och dess utväg.

Noter

- 1 Birgitta Holm, *Sara Lidman – i liv och text* (Stockholm: Bonnier, 1998).
- 2 Frederick Hale, "The South African Immorality Act and Sara Lidman's Jag och min son?", *Tidskrift voor Skandinavistiek* 21, nr 1, s. 55–80, <https://ugp.rug.nl/tvs/article/view/10542>.
- 3 Raoul J. Granqvist, "Att leva ut slaven i mig': Postkoloniala perspektiv på Sara Lidman i apartheids Sydafrika 1960–1961", *Tidskrift för litteraturvetenskap* 39, nr 2 (01 januari 2009): 63–77, <https://doi.org/10.54797/tfl.v39i2.12163>.
- 4 Holm, *Sara Lidman – i liv och text*, 230.
- 5 Holm, *Sara Lidman – i liv och text*, 236.
- 6 Tor Sellström, *Sweden and National Liberation in Southern Africa. Vol. 1, Formation of a Popular Opinion (1950–1970)* (Uppsala: Nordiska Afrikainstitutet, 1999), <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:nai:diva-242>.
- 7 Sellström 1999, 137.
- 8 Ragni Svensson Stringberg, *Cavefors : förlagsprofil och mediala mytbilder i det svenska litteratursambället 1959–1982* (Lund: Ellerströms, 2018).
- 9 Sellström, *Sweden and National Liberation in Southern Africa*, 135. Sellström citerar Peter Wallenberg, som så sent som 1992 till Svenska Dagbladet sade: "Jag undrar just vad vi skulle tycka om någon satt och petade in en massa kosing till lapparna så att de kunde ställa till med en massa problem för den svenska regeringen. [...] Jag anar att det då skulle skrikas något alldeles otroligt."
- 10 Lisa Grahn, *Förmedla utan att förråda : En studie i utanförskap i Sara Lidmans Regnspiran och Bära mistel*, Uppsala Universitet, 2015, <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-242190>.
- 11 Sara Lidman, *Jag och min son* (Stockholm: Bonnier, 1963), 6. Citat från romanen är från 1963 års version om inget annat anges.
- 12 Se exempelvis rapportboken *Samtal i Hanoi* (1966), samt artikelsamlingarna *Varje löv är ett öga* (1980) och *och trädet svarade* (1988).
- 13 Lidman, *Jag och min son*, 5.
- 14 Lidman, *Jag och min son*, 32; Lidman, *Jag och min son*, 232.
- 15 Lidman, *Jag och min son*, 32; Lidman, *Jag och min son*, 74; Lidman, *Jag och min son*, 150.
- 16 Lidman, *Jag och min son*, 127; Lidman, *Jag och min son*, 9.
- 17 Lidman, *Jag och min son*, 8; Ibid.
- 18 Lidman, *Jag och min son*, 50.
- 19 Berit Åström, "Introduction – Explaining and Exploring the Dead or Absent Mother", i *The Absent Mother in the Cultural Imagination: Missing, Presumed Dead*, Berit Åström red. (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2017), 1–21.
- 20 Lidman, *Jag och min son*, 182.
- 21 Lidman, *Jag och min son*, 128
- 22 Lidman, *Jag och min son*, 50.
- 23 Lidman, *Jag och min son*, 200.
- 24 Lidman, *Jag och min son*, 190.
- 25 Berit Åström, "Marginalizing Motherhood: Postfeminist Fathers and Dead Mothers in Animated Film", i *The Absent Mother in the Cultural Imagination: Missing, Presumed Dead*, Berit Åström red. (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2017), 246.

- 26 Hannah Hamad, *Postfeminism and Paternity in Contemporary US Film: Framing Fatherhood* (New York; Routledge, 2013), 2.
- 27 Hamad, *Postfeminism and Paternity*, 11.
- 28 Hamad, *Postfeminism and Paternity*, 17.
- 29 Nicole Rousseau, *Black Woman's Burden : Commodifying Black Reproduction* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011).
- 30 Adrienne Rich, *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution* (New York: W.W. Norton, 1976), 13; Lisa Grahn, *Jernbanans mödrar: Moder-skap och berättande i Sara Lidmans Jernbaneepos* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2022), 39.
- 31 Grahn, *Jernbanans mödrar*, 132 f.
- 32 Patricia Hill Collins, *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment*, 2:a uppl. (New York: Routledge, 1990), <https://doi.org/10.4324/9780203900055>.
- 33 Sara Lidman, *Jag och min son* (Stockholm: Bonnier, 1961), s. 5.
- 34 Lidman, *Jag och min son*, 33 f.
- 35 Lidman, *Jag och min son*, 118.
- 36 Lidman, *Jag och min son*, 37.
- 37 Lidman, *Jag och min son*, 88. Kursiv i original.
- 38 Lidman, *Jag och min son*, 93.
- 39 Lidman, *Jag och min son*, 93 f.
- 40 Collins, *Black Feminist Thought*, 182.
- 41 Lidman, *Jag och min son*, 220.
- 42 Lidman, *Jag och min son*, 73.
- 43 Lidman, *Jag och min son*, 87.
- 44 Anne McClintock, "Family Feuds: Gender, Nationalism and the Family", *Feminist Review*, nr 44 (1993): 61–80, <https://doi.org/10.2307/1395196>; Judith Stevenson, "'The Mamas Were Ripe': Ideologies of Motherhood and Public Resistance in a South African Township", *Feminist Formations* 23, nr 2 (2011): 132–63.
- 45 McClintock "Family Feuds", 63.
- 46 McClintock "Family Feuds", 64.
- 47 Yvonne Hirdman, *Att lägga livet tillrätta: studier i svensk folkhemspolitik* (Stockholm: Carlsson, 1989).
- 48 Holm, *Sara Lidman – i Liv Och Text*, 243.
- 49 Lidman, *Jag och min son*, 134.
- 50 Lidman, *Jag och min son*, 46.
- 51 Lidman, *Jag och min son*, 30.
- 52 Lidman, *Jag och min son*, 41.
- 53 Lidman, *Jag och min son*, 162 f.
- 54 Collins, *Black Feminist Thought*, 178–183.
- 55 Lidman, *Jag och min son*, 81.
- 56 Lidman, *Jag och min son*, 48.
- 57 Lidman, *Jag och min son*, 15.
- 58 Lidman, *Jag och min son*, 189.
- 59 Lidman, *Jag och min son*, 186.
- 60 Lidman, *Jag och min son*, 237.
- 61 Sellström, *Sweden and National Liberation in Southern Africa*, 43.
- 62 Lidman, *Jag och min son*, 220.
- 63 Lidman, *Jag och min son*, 218.

- 64 Collins, *Black Feminist Thought*, 72.
- 65 Holm visar även att flera av upplevelserna i Sydafrika, som vistelsen i häktet, inspirerade Lidman under skrivandet av *Jernbanan*. Holm, *Sara – i liv och text*, 230.
- 66 Lidman, *Jag och min son* (1961), 187.
- 67 Grahn, *Jernbanans mödrar*, t. ex. 79, 140.
- 68 Grahn, *Jernbanans mödrar*, 145.
- 69 Lidman, *Jag och min son*, 100.
- 70 Sara Lidman, *Och trädet svarade* (Stockholm: Bonnier, 1988), 9; Grahn, *Jernbanans mödrar*, 188.